

Ο κλήρος κατά τις πολιτικές εξελίξεις της Ελληνικής Επανάστασης: Η Α΄ Εθνοσυνέλευση

Αφιέρωμα / 1821-2021: Ανάσταση του Γένους / Ιστορία

Σωτήριος Μυλωνάς, Υποψήφιος Δρ. Θεολογίας

Η Α΄ Εθνοσυνέλευση έλαβε χώρα στο χωριό Πιάδα, τη Νέα Επίδαυρο, στις 20/12/1821 με βασικό στόχο να ενωθούν διοικητικά οι ελεύθερες περιοχές. Τελέστηκε η Θεία Λειτουργία, ιερουργούντος του Ταλαντίου Νεόφυτου και κατόπιν άρχισαν οι εργασίες της Συνέλευσης. Μάλιστα, τον λόγο κήρυξε ο Βρεσθένης Θεοδωρητός που ευχόταν να λάβουν τη συνδρομή των Ρώσων στον αγώνα τους[1].

Η Εθνοσυνέλευση επικύρωσε το καταστατικό των τοπικών Γερουσιών, των οποίων συνεχίστηκε η λειτουργία. Θα διοικούνταν από επταμελές Συμβούλιο και Πρόεδρο της Πελοποννησιακής Γερουσίας εξέλεξαν τον Θεοδώρητο, καθώς επίσης μέλος της ήταν και άλλοι ιεράρχες, ο Μητροπολίτης Κορίνθου Κύριλλος[2]. Οι κληρικοί δεν έπαψαν ούτε στιγμή να έχουν σημαντικό ρόλο στην πολιτική. Μάλιστα, είναι σημαντικό και συγχρόνως παράδοξο το γεγονός ότι, πέρα από τους προκρίτους και τους λογίους, οι κληρικοί που συμμετείχαν στα διοικητικά σώματα ήταν

περισσότεροι των στρατιωτικών[3].

Η Α' Εθνοσυνέλευση με απόφασή της συγκρότησε έναν διοικητικό μηχανισμό, που θα διέθετε δύο ισότιμα σώματα και όρισε 8 Υπουργούς. Τα σώματα ήταν το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό. Ένα από τα Υπουργεία ήταν της Θρησκείας[4], με πρώτο Υπουργό τον επίσκοπο Ανδρούσης Ιωσήφ[5].

Αυτά τα δύο διοικητικά σώματα είχαν ετήσια θητεία. Πρόεδρος του Εκτελεστικού σώματος ήταν ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ενώ του Διοικητικού ο Δημήτριος Υψηλάντης. Επρόκειτο για ένα αξίωμα που δεν είχε κανένα ουσιαστικό αντίκρισμα. Ο Θ. Νέγρης εκλέχτηκε αρχιγραμματέας της Επικρατείας και Υπουργός και Μινίστρος[6] των Εσωτερικών Υποθέσεων[7].

Ο θεσμός του Υπουργού της Θρησκείας ή Μινίστρου της Λατρείας καθιερώθηκε στο πλαίσιο του Προσωρινού Πολιτεύματος και με πράξη της 15ης Ιανουαρίου 1822. Πρώτος υπουργός της Θρησκείας διορίστηκε ο επίσκοπος Ανδρούσης Ιωσήφ. Ο διορισμός του ήταν αποτέλεσμα στην ισχυρή Πελοποννησιακή επιρροή και στον ενεργό ρόλο που είχε ο κλήρος στην άσκηση της εξουσίας, καθώς ήταν μία από τις ηγετικές κοινωνικές ομάδες. Η αποφυγή διορισμού άλλων σημειόντων ιεραρχών θα πρέπει να αποδοθεί στον περιορισμένο πολιτικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι Υπουργοί γενικώς σε όλη την περίοδο της Επανάστασης, αφού ουσιαστική εξουσία ασκούσε το Εκτελεστικό. Επίσης στην επιτροπή της Θρησκείας για την επεξεργασία νόμων διορίστηκαν οι Πολυχρόνιος Τζαννέτος και Γιαννούλης Καραμάνος. Μεταξύ των αρμοδιοτήτων του ήταν η επιστασία των Εκκλησιαστικών

και ιερών Μοναστηρίων[. . .] να φροντίση [. . .] ώστε ο κλήρος να διακηρύξη προς τους λαούς της Ελλάδος το σέβας, την υπακοήν και αγάπην, τα οποία οφείλουσι να έχωσι προς την εύνομον της Ελλάδος διοίκησιν. [8] Το υπουργείο της Θρησκείας ήταν επιφορτισμένο και με την ευθύνη για την απονομή δικαιοσύνης κατά το μεγαλύτερο μέρος της Επανάστασης. Ιδιαίτερως κατά την πρώτη περίοδο, όχι μόνο δεν γινόταν διάκριση μεταξύ υπουργείου Θρησκείας και Δικαίου, αλλά επικεφαλής και των δύο ήταν το ίδιο πρόσωπο, ο Ιωσήφ Ανδρούσης. Μετά το 1823, οι υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου εκδικάζονταν και από τους δύο φορείς. Στις περισσότερες περιπτώσεις το υπουργείο Θρησκείας συνεργαζόταν στενά με τις κατά τόπους πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές (προεστοί, πρόκριτοι, επίσκοποι), παρέχοντας το νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο όφειλαν αυτές να κινηθούν και τους επέτρεπαν να φέρουν εις πέρας άλλες επιμέρους υποθέσεις. Οι τοπικές αρχές, προκειμένου να εκδικάσουν μια απόφαση, έκαναν επιτροπές αποτελούμενες από λαϊκούς ή εκκλησιαστικούς ή και μεικτές. Το υπουργείο Θρησκείας αναλάβανε να επικυρώσει τις αποφάσεις τους, και κατόπιν ανέθετε την εκτέλεσή τους συνήθως στους Επάρχους [9].

Η δικαιοδοσία του υπουργείου της Θρησκείας να εκδικάζει υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου με βάση το βυζαντινό και εθιμικό δίκαιο αμφισβητήθηκε από τον Ιωάννη Θεοτόκη, ο οποίος ανέλαβε στις 13 Ιουνίου 1824 νέος υπουργός Δικαίου. Ο Θεοτόκης, όντας γνώστης και υποστηρικτής του γαλλικού δικαίου, ζητούσε τον περιορισμό του στα αμιγώς εκκλησιαστικά θέματα και επεδίωκε την κατάργηση της εκκλησιαστικής ανάμειξης στις αστικές υποθέσεις. Κατά τη γνώμη του, ζητήματα όπως ο γάμος ενέπιπταν στην αποκλειστική σφαίρα αρμοδιότητας της πολιτικής εξουσίας[10]. Η τοποθέτηση του Ανδρούσης Ιωσήφ στο Υπουργείο Θρησκείας είναι απόρροια της δράσης του κλήρου και κυρίως του ανώτερου κλήρου στην πολιτική κατάσταση που γινόταν αποδεκτή από όλους τους υπόλοιπους[11]. Σημαντικό εφόδιο αυτής της μερίδας του κλήρου είναι η μόρφωση. Όλοι οι ιεράρχες αλλά και ο υπόλοιπος κλήρος, που επέδειξε πολιτική και όχι μόνο στρατιωτική δράση, έτυχαν σημαντικής μόρφωσης που συνέβαλε καθοριστικά να αναλάβουν δράση στην πολιτική ζωή του εξεγερμένου έθνους, να ταξιδέψουν στην Ευρώπη, είτε για τις σπουδές τους, είτε για να συναντήσουν σημαίνουσες προσωπικότητες της πολιτικής, διπλωματίας, οικονομίας, αποσκοπώντας στην ενίσχυση του αγώνα.

Όμως, οι αρμοδιότητες αυτές του κλήρου αμφισβητήθηκαν και από σύγχρονους πολιτικούς. Η δικαιοδοσία του υπουργείου της Θρησκείας να εκδικάζει υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου με βάση το βυζαντινό και εθιμικό δίκαιο αμφισβητήθηκε από τον Ιωάννη Θεοτόκη, ο οποίος ανέλαβε στις 13 Ιουνίου 1824 νέος υπουργός Δικαίου. Ο Θεοτόκης, όντας γνώστης και υποστηρικτής του γαλλικού δικαίου, ζητούσε τον

περιορισμό του στα αμιγώς εκκλησιαστικά θέματα και επεδίωκε την κατάργηση της εκκλησιαστικής ανάμειξης στις αστικές υποθέσεις. Κατά τη γνώμη του, ζητήματα όπως ο γάμος ενέπιπταν στην αποκλειστική σφαίρα αρμοδιότητας της πολιτικής εξουσίας[12]. Το Εκτελεστικό, τέλος, με μια ασαφή διατύπωση προσπαθεί να παρέμβει διαιτητικά, ουσιαστικά όμως παίρνει το μέρος του Θεοτόκη. Στη συγκεκριμένη περίοδο της Επανάστασης δεν ήταν δυνατό να επιβληθεί μια ξεκάθαρη και τελεσίδικη λύση, γι' αυτό και η αντιπαράθεση εκδηλώθηκε και σε άλλες περιπτώσεις[13].

Με το Σύνταγμα της Β' Εθνοσυνέλευσης ο Υπουργός της θρησκείας μετονομάστηκε σε Μινίστρο της Λατρείας. Η αλλαγή της επωνυμίας του Υπουργείου προκάλεσε την αντίδραση του Ανδρούσης Ιωσήφ, ο οποίος θεωρούσε πως ο νέος τίτλος περιέστελλε τις αρμοδιότητές του σε ζητήματα άκρως διοικητικά, ενώ ο ίδιος θεωρούσε πως ο προηγούμενος του έδινε την ευχέρεια για πολύ περισσότερες αρμοδιότητες. Με επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο ο Ιωσήφ Ανδρούσης υπεραμύνεται της προηγούμενης ονομασίας. «Οίαν διαφοράν έχουν αι Λέξεις Πίστις, Θρησκεία, και Λατρεία, περιττόν προς άνδρα παιδείας τρόφιμον να τεχνολογώ όθεν επειδή η Θρησκεία έχει επιρροήν ομολογουμένως και εις δίκαια ανθρώπινα εις τα οποία θέλει καταγίνεται μάλλον το υπουργείον τούτο, η δε Λατρεία ουχί, παρακαλώ πληροφορήσατε την Διοίκησιν, ότι δεν πράττω νομίζω παρά χορδήν υπογραφόμενος», αναφέρει στην επιστολή του [14].

Η διαφοροποίηση και η άμεση αντίδραση του Ιωσήφ απέναντι στις αποφάσεις της διοίκησης καταδεικνύει τη διχογνωμία των απόψεων σχετικά με τα πλαίσια μέσα στα οποία έπρεπε να κινηθεί η δικαιοδοσία του. Η χρήση της λέξης «Θρησκεία» αντί της «Λατρείας» έχει ουσιαστική σημασία. Η πρώτη προϋποθέτει και συγχρόνως υποδηλώνει, ότι το πολιτικό όργανο στο οποίο ανήκει, διαθέτει μεγάλο βαθμό πολιτικής ανεξαρτησίας, καθώς επίσης και διευρυμένες δικαιοδοσίες, ενώ η δεύτερη έχει πιο συγκεκριμένη έννοια. Αναφέρεται στο τυπικό μέρος της θρησκείας, δηλαδή σε θέματα περισσότερο διαδικαστικού παρά ουσιαστικού χαρακτήρα. Η απόφαση της εθνοσυνέλευσης, λοιπόν, είχε τη σκοπιμότητα να επιβάλει την πρωτοκαθεδρία της πολιτικής εξουσίας στη λήψη των θρησκευτικής φύσης αποφάσεων, από τη στιγμή μάλιστα που η τελευταία διαμόρφωνε συνειδήσεις, είχε, δηλαδή, πολιτικό ρόλο.

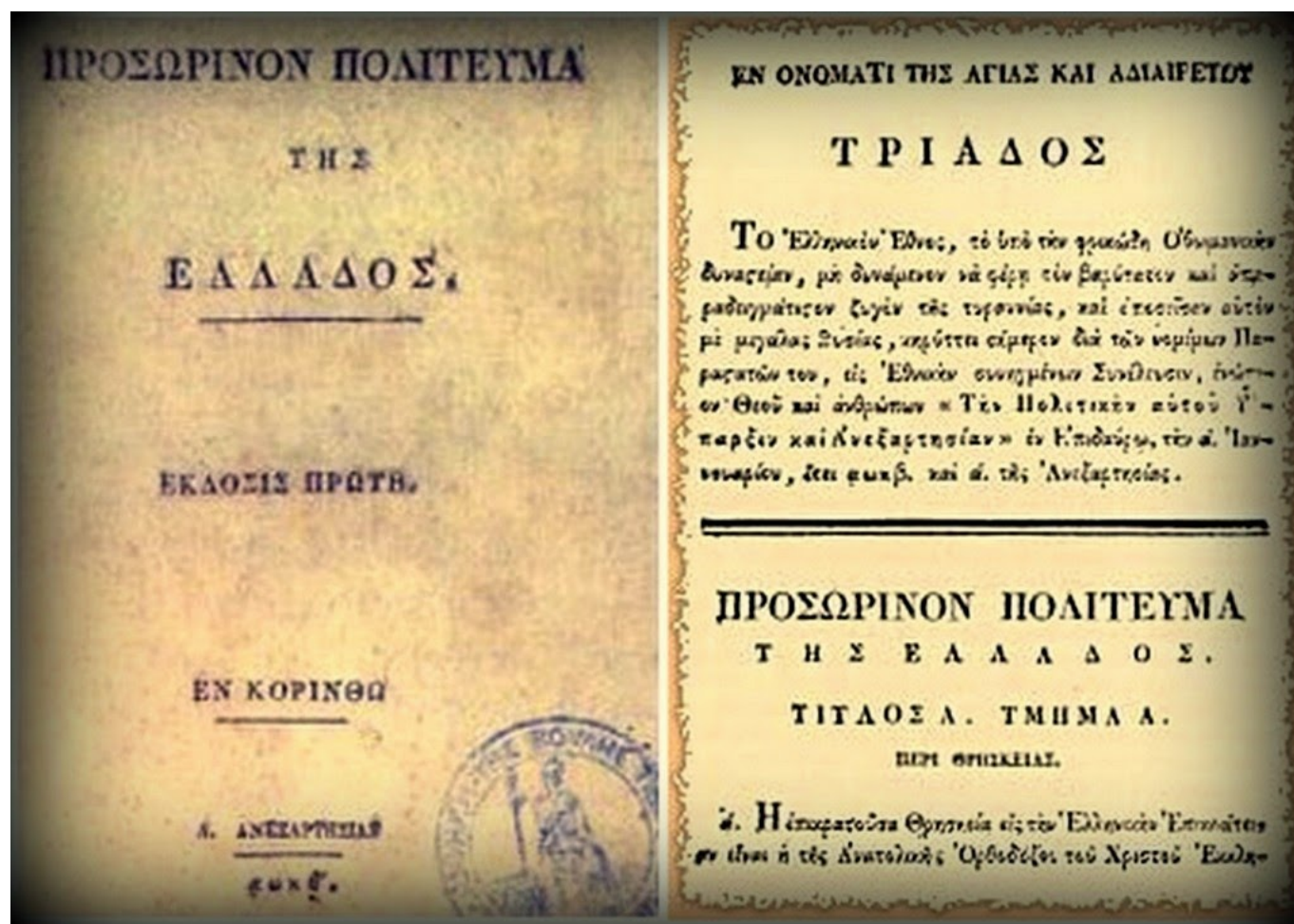
Η μετονομασία εκ μέρους της Πολιτείας έδειχνε πως αντιλαμβανόταν η ίδια τη θέση του θρησκευτικού φαινομένου στην κοινωνική δομή, στοχεύοντας στον πολιτικό παραγκωνισμό της. Ο Ανδρούσης Ιωσήφ απομακρύνθηκε από τη θέση του στα τέλη του 1824, είτε γιατί κατηγορήθηκε, όπως πίστευε ο ίδιος για προσωπικές

φιλοδοξίες και οικονομικές καταχρήσεις, είτε γιατί υπέπεσε σε παράβαση καθήκοντος λόγω της συμμετοχής του σε τριμελή αποστολή για την κατάπαυση του εμφύλιου. Στη συνέχεια, η θέση προτάθηκε στον Πανούτζο Νοταρά, αλλά αρνήθηκε. Γενικώς, το Υπουργείο της Θρησκείας δεν λειτουργούσε ομαλά και μάλλον αδρανούσε, καθώς ο Ανδρούσης Ιωσήφ που βρέθηκε στη θέση του Υπουργείου από τις 15 Ιανουαρίου 1822 μέχρι τις 23 Μαΐου 1823, στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από τον μάλλον αδρανή ιερομόναχο Δανιήλ Γεωργόπουλο. Εξάλλου, υπήρχαν και οι πολέμιοι του θεσμού, όπως ο Παναγιώτης Κοδρικάς που αντιτάχθηκε στον συγκεκριμένο θεσμό θεωρώντας τον επινόηση της δυτικής πολιτειολογίας οι εκπρόσωποι της οποίας ήθελαν δι' αυτού να ελέγξουν *de jure* τα εκκλησιαστικά πράγματα. Ο Κοραής με τη σειρά δεν υποστήριξε διόλου τον θεσμό, καθώς πρότεινε την ενσωμάτωσή του στο Υπουργείο Δημοσίας Παιδείας ή ακόμα και στο εσωτερικών ή και το Οικονομίας. Άλλωστε, ο Κοραής εμπορούμενος επηρεασμένος από τα ιδεώδη της δημοκρατίας και της Γαλλικής Επανάστασης πρώτος προτείνει να κυβερνάται η Εκκλησία από Σύνοδο επισκόπων και πρεσβυτέρων, όμοια με τη διαρκή Διοικούσα σύνοδο της ρωσικής Εκκλησίας, καθώς ήθελε να διοικεί την Εκκλησία ένα συλλογικό όργανο αντίστοιχο του δημοκρατικού κοινοβουλίου, παρά ένα πρόσωπο ως αρχηγό (Πατριάρχη ή Αρχιεπίσκοπο)[15].

Τέλος, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος πρότεινε το 1823 ο Υπουργός του Δικαίου να είναι αρμόδιος και για τις υποθέσεις του Υπουργού της Θρησκείας. Καταληκτικά, στο Σχέδιο που συντάχθηκε για τη μεταρρύθμιση του Προσωρινού Πολιτεύματος το 1823 στην Ύδρα, προβλεπόταν η κατάργηση του Υπουργού της Θρησκείας και αντιπροτεινόταν η διοίκηση των εκκλησιαστικών από πλήρως ελεγχόμενη από την Πολιτεία σύνοδο[16].

Πριν την Επανάσταση την αρμοδιότητα και την πολιτική ευθύνη των παραπάνω ζητημάτων την είχε ο κλήρος και δικαίως άλλωστε, αφού αυτός ήταν επικεφαλής του χριστιανικού μιλλιέτ και υπόλογος απέναντι στο σουλτάνο. Από τη στιγμή, όμως, που προέκυψε νέα εξουσία στο όνομα του ελληνικού έθνους, δηλαδή μιας πολιτικής πλέον οντότητας, έπρεπε να διαχωριστεί η θρησκευτική από την πολιτική σφαίρα εξουσίας και να επαναπροσδιοριστεί το πεδίο εξουσίας τους.

Ο Ιωσήφ Ανδρούσης από τη μεριά του θέτει το θέμα σε θρησκευτική βάση και υπεραμύνεται του βυζαντινού δικαίου και της εκκλησιαστικής παράδοσης, η οποία πρέπει κατά τα λεγόμενά του να παραμείνει αμετάβλητη. Αποκομμένη από τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες στις οποίες δημιουργήθηκε, η εκκλησιαστική παράδοση λειτουργεί ως νομιμοποιητική αρχή διατήρησης μιας κατάστασης και θεωρείται ως «τα νοητά θεμέλια» της Εκκλησίας.

Όπως γίνεται αντιληπτό και από τα προαναφερθέντα, ο κλήρος συμμετείχε ενεργά στην πολιτική. Αυτό μέχρι τη Συνέλευση της Τροιζήνας το 1826. Έκτοτε, ο πολιτικός και ο στρατιωτικός κόσμος εκμεταλλεύτηκε τη δυσaréσκεια μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης για τις συνέπειες που είχε η εμπλοκή του κλήρου στα πολιτικά δρώμενα. Έτσι, όσον αφορά τη θέση της Εκκλησίας στην κοινωνία, αποστέρησαν τη δυνατότητα αυτή στον κλήρο[17].

Στην Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου συντάχτηκε το Προσωρινό Σύνταγμα της Ελλάδος από τον Μαυροκορδάτο και τον Νέγρη, βοηθούμενοι από τον Βιντσένζο Γκαλλίνα. Το περιεχόμενο του κειμένου του προσωρινού Συντάγματος, καθώς και το Σύνταγμα του Ρήγα, φέρουν τις επιρροές των Συνταγμάτων της Γαλλίας και συγκεκριμένα του 1793 και 1795[18]. Το Σύνταγμα της 1^η Ιανουαρίου 1829 είναι

χρονικό και πολιτικό ορόσημο στην Ιστορία της Ελλάδας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μαυροκορδάτος και ο Νέγρης αντιμετώπιζαν μέχρι τότε τους Έλληνες των περιοχών που διοικούσαν. Οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου ήταν διαφορετικής νοοτροπίας και σίγουρα δεν ήταν διατεθειμένοι να χάσουν το παραμικρό από τα δικαιώματά τους στην κεντρική εξουσία.

Την εποχή αυτή λοιπόν, που η πολιτική εξουσία αρχίζει να κάνει αισθητή την παρουσία της, παράλληλα σημειώνεται η πρώτη κίνηση να περιοριστεί η πολιτική δράση των κληρικών. Συγκεκριμένα, τον Φεβρουάριο 1822, παρά την τοποθέτηση του Ανδρούσης Ιωσήφ στο Υπουργείο Θρησκείας[19], το Εκτελεστικό επιχείρησε να εκμεταλλευτεί την παρουσία αρχιερέων στην Κόρινθο, όπου ήταν η έδρα του, ζητώντας τους επιτακτικά να προβούν σε αφορισμούς. Οι αφορισμοί αυτοί θα εξυπηρετούσαν αυστηρά μόνο τους σκοπούς των μελών του Εκτελεστικού. Η κατάσταση επιδεινώθηκε όταν δόθηκε διαταγή για τον τρόπο ενέργειας των Επισκόπων, σύμφωνα με τη συνείδησή τους η οποία κοινοποιήθηκε στον Υπουργό Εσωτερικών, τον Ιωάννη Κωλέττη, και όχι όπως θα ήταν αναμενόμενο στον Ανδρούσης Ιωσήφ. Η κατάσταση δεν σταμάτησε σε μια προσπάθεια περιθωριοποίησης των επισκόπων, αλλά τα μέλη του Εκτελεστικού προέβηκαν σε τακτική επιβολής οδηγιών, που έθιγαν τα δικαιώματα των αρχιερέων και μάλιστα αποτελούσαν ξεκάθαρες επεμβάσεις των πολιτικών στα εκκλησιαστικά ζητήματα [20].

Η Συνέλευση αποφάσισε ότι είναι σημαντική η αποστολή πρεσβειών σε ευρωπαϊκές πόλεις για την ενίσχυση του αγώνα σε διπλωματικό, στρατιωτικό, οικονομικό επίπεδο. Το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό προέβηκαν σε εκλογή πεπειραμένων ανδρών που θα εξασφάλιζαν τη θετική αντιμετώπιση του αγώνα από τους ευρωπαίους πολιτικούς[21]. Επιλέχθηκε ο Μητροπολίτης Γερμανός να πάει στη Ρωσία, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ αυτή η αποστολή[22], ενώ το Εκτελεστικό δρομολόγησε χωρίς την ενημέρωση και την έγκριση του Βουλευτικού την αποστολή ομάδων στις ευρωπαϊκές αυλές, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν τα απαραίτητα στοιχεία στις ομάδες αυτές που θα αποτελούσαν κάποιο εχέγγυο για την επιτυχία των στόχων τους[23].

Αποφασίστηκε, επίσης, να σταλθούν ο Μητροπολίτης Γερμανός και ο Νεόφυτος Βάμβας στη Ρώμη για να έρθουν σε επαφή με τον Πάπα, αλλά και αυτή η αποστολή είχε την ίδια μοίρα με την προηγούμενη στη Ρωσία και δεν πραγματοποιήθηκε. Στη συνέχεια, τα ονόματα του Γερμανού και του Γεώργιου Μαυρομιχάλη ακούστηκαν σε μία εκ νέου σύλληψη αποστολής πρεσβείας στη Ρώμη.

Μεσολάβησε όμως η έριδα μεταξύ των Καπεταναίων και των Προκρίτων και

στάλθηκε ο Παλαιών Πατρών Γερμανός να καθυστερήσει τα πνεύματα. Μετέβη στην Τριπολιτσά συνοδευόμενος από τον Πετρόμπεη για να έρθει σε επαφή με τον Κολοκοτρώνη και του Δεληγιανναίου να κατευθάσει τη μεταξύ τους ένταση και να εξασφαλίσει τη θετική τους απάντηση για την πληρωμή των χρεών προς την Αγγλία και τη Γαλλία[24].

Η πολιτική δράση του κλήρου δε σταμάτησε ακόμη και μετά την Α΄ Εθνοσυνέλευση. Ο Γερμανός κινήθηκε πολύ διπλωματικά στην Ιταλία για να εξασφαλίσει για την Ελλάδα όσο το δυνατόν περισσότερα μπορούσε μη φειδόμενος κόπου και ταλαιπωρίας καθώς επίσης δραστηριοποιήθηκε πολύ γρήγορα και συνετά και ως Παραστατικό μέλος της Πελοποννήσου κατόπιν αποφάσεως της Α΄ Εθνοσυνέλευσης[25]. Εργάστηκε σκληρά για να μπορεί να κατευθάσει τα πνεύματα των προκρίτων και χρησιμοποίησε την πολιτική δεινότητα του για να καταδείξει στα αντικρουόμενα μέλη την αναγκαιότητα σύμπνοιας και ομόνοιας σ αυτή την δύσκολη φάση του αγώνα[26]. Ο ίδιος του δεν υπήρξε όργανο καμίας πλευράς[27].

[Διαβάστε ολόκληρη τη μελέτη εδώ](#)

Παραπομπές:

[1] Ch. Frazee, (όπως σημ. 144), σ. 68-70.

[2] Α. Φραντζή, *Επιτομή Β΄*, σ. 262.

[3] Β. Σφυρόερας, «*Τοπική επικράτηση της Επανάστασεως*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 12(1975)*, σ. 199.

[4] Α. Μάμουκας, (όπως σημ. 198), σ. 19.

[5] Γ. Πρίτζιπας, *Οι Μεγάλες Κρίσεις στην Εκκλησία: πέντε σταθμοί, πέντε σημεία τριβής*, σ. 187

[6] Μίνιστρος είναι το αξίωμα του Υπουργού.

[7] Β. Σφυρόερας, «*Η σταθεροποίηση της Επανάστασεως 1821-1823*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 12(1975)*, σ. 215.

[8] Β. Καραγιώργος, (όπως σημ. 180), σ. 84-85.

- [9] Ι. Βισβιζής, *Η πολιτική δικαιοσύνη κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν*, σ. 36-37, 105-107, 143-144.
- [10] Β. Καραγιώργος, (όπως σημ. 180), σ. 152.
- [11] Κ. Οικονόμος, *Σωζόμενα Εκκλησιαστικά Συγγράμματα*, τ.Β´, σ. 10.
- [12] Β. Καραγιώργος, (όπως σημ. 180), σ. 152.
- [13] Β. Γριτσόπουλος, «*Δικαστική απόφασις τριών αρχιερέων επί κληρονομικής υποθέσεως, κατά το 1825*», *Αρχεῖον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου*, έτος 8^ο(1953), σ. 73-83).
- [14] Κ. Κοτσώνης, *Συμπόσιον Πνευματικόν επί χρυσώ ιωβηλαίω ιερωσύνης του μητροπολίτου Πατρών Νικοδήμου*, σ. 237-238.
- [15] Α. Τσαγκάρη, *Η ιστορία και το νομικό πλαίσιο της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου*, σ. 54-55.
- [16] Β. Καραγιώργος, (όπως σημ. 180), σ. 85-89.
- [17] Α. Βακαλόπουλος, τ. ΣΤ´, σ. 954.
- [18] R. Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, μτφρ. Χάρης Φουτέας, σ. 91.
- [19] Μ. Γουντχάους, *Ο πόλεμος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας*, μτφρ. Α. Σ. Βλάχου, σ. 116.
- [20] Κ. Οικονόμος, (όπως σημ. 232),σ. 14.
- [21] Δ. Καμπούρογλους, (όπως σημ. 158), σ. 43.
- [22] Παλαιών Πατρών Γερμανός, (όπως σημ. 188), σ. 100-103.
- [23] Δ. Καμπούρογλους, (όπως σημ. 158), σ. 44.
- [24] Παλαιών Πατρών Γερμανός, (όπως σημ. 188), σ. 151 -152.
- [25] Ν. Παπαδόπουλος, *Γερμανού Παλιών Πατρών ανέκδοτα (Πολεμικά-διπλωματικά σελίδες, σύλληψις - πορεία και επιτροπεία της Επισκοπής Κερνίτζης - Καλαβρύτων)*,

σ. 17.

[26] Παλαιών Πατρών Γερμανός, (όπως σημ. 188), σ. 199-200.

[27] Τ. Γριτσόπουλος, «*Η Συνέλευσις των προεστών εις Ζαράκοβαν*», σ. 176.

<https://bit.ly/3yjh9sD>